

Monomüüt ja noortekirjandus

Ele Süvalep

Kontseptsioon, mida tuntakse kui monomüüti, on pärit võrdleva mütoloogia uurija, ameeriklase Joseph Campbelli raamatust pealkirjaga „Tuhandaäoline kanglane“. Originaal ilmus juba 1949, kuid suhteliselt hiljuti, 2014. aastal avaldati raamat ka eesti keeles Ülo ja Maarja Valgu tõlkes.

Nagu mõistes sisalduv „mono-“ viitab, taotles Campbell esile tuua ühtainsat, kõige universaalsemat lugu, õieti looskeemi, mida põhijoontes on järginud kui just mitte kõik, siis väga suur osa müüte üle kogu maailma. Selle Campbelli universaalse loo kokkuvõtet võimegi nüüd leida teatmeteostest sõna „monomüüt“ alt. Monomüüt tähistab kangelase teekonda, mis algab tema tavapärasest maailmast ja viib teise, ebatavalisse ja fantastilisse maailma, kus kangelasel tuleb silmitsi seista suurte seiklustega, ohtlike jõududega ning pidada otsustav võitlus; pärast seda pöördub ta tagasi oma koduilmale, olles teekonnal ise täiustunud, võimeline end paremini rakendama või kasu tooma. Campbell eritleb oma raamatus põhjalikult selle teekonna eri etappe, iseloomulikke sündmusi ja tegelasi.

Hiljem on monomüüdi-teooriat muidugi täiendatud, kõigepealt just kirjandusuurijate ja pärastpoole populaarkultuuri (eriti filmi) käsitlejate poolt. Ootuspäraselt on see inspireerinud ka laste- ja noortekirjandusega tegelejaid. Lastekirjanduse side muinasjutu ja müüdiga on tugev, noored lugejad armastavad põnevust ja fantastikat ning monomüüt pakub hea lähte haaravate lugude ülesehitamiseks. Kuid sügavam põhjus on, et monomüüdi teekond märgib, või kajastab kangelase vaimset teekonda, inimese psühholoogilist küpsemist. Sellele seosele (kuni süvapsühholoogiani, Freudi ja eriti Jungi kontseptsioonideni välja) viitas juba Campbell ja seda on väsimatult rõhutanud hilisemad käsitlused. Monomüüt sobib siis hästi lapse või noore

täiskasvanuks või täiskasvanumaks saamise loo mudeliks ja eriti esinduslik võiks see olla just noortekirjanduses, mis tegeleb murdeea järskude muutustega ja isiksuse kiire arenguga.

Monomüüdi määratlus näib kõige otsesemalt osutavat sellele, et vastav lugu algab realistlikult, igapäevaselt (muinasjutus „suhteliselt realistlikult“) ja seejärel viib kangelase teekond üleloomulikku, fantaasiamaailma. Tõepoolest, just niisuguseid lugusid leidub maailma kõige tuntumate hulgas ja neid on meigi noortekirjanduses, ka kui vaadata uuemat või päris viimastel aastatel ilmunut. Lugude alguses kohtame küllaltki tavalist elu elavaid koolitüdrukuid, olgu nendeks Lili, Annika, Kirsipiia, Katariina, Maria või Ingrid (kõik nimed viitavad konkreetsetele teostele), kes aga ühel hetkel ning ühel või teisel viisil satuvad fantaasiamaailma. „Teine maailm“ võib olla meie maailmast vägagi kaugel ja erinev (kui mõtleme kasvõi Heidi Raba, noore Airika Harriku või ka Kiiri Saare lugudele), ulatuda paralleeluniversumitesse ja suurte ajarännakuteni, deemonite ja inglite võitlusväljale, kangelane võib ära käia surnuteriigis või põrgus – mis on ülim mütoloogiline seiklus! Siin viidatud kõrgfantastilistel lugudel on selgelt monomüüdilise arenduse ja võib ka näha, mis on monomüüdi (noorte)kirjandusliku rakendamise n-ö head ja vead. Monomüüdi seiklusteekond ärgitab kirjutajat leidlikkusele, fantaasiaküllusele, ootamatutele pööretele, kuid võib seejuures anda rohelise tule just välistele seikadele, fantastika tulevargile, mille varju jääb tegelase karakter ja minu meelest ka inimlik, haavatavam pool, noorele inimesele omane sisemine areng – nii et kui tegelased kasvavad, siis pigem võitmatuteks üleinimesteks, kellele ei suuda õieti kaasa elada. Silmatorkavad välised efektid ja igasugu fantastilised tegelased on populaarkultuuris üsna üldine nähtus, kuigi teame, et ka deemonit või võluripoissi on andekal kirjutajal võimalik inimlikult mõjuvaks teha.

Ent fantaasiamaailm ei pea muidugi olema nii tohutu ega täiesti lahutatud reaalsusest, vaid võib sellesse sulanduda, tuua fantastilisi nüansse või tegelasi. Tõnn madalfantastikat on meil – ma ei oska öelda, kas just rohkem, aga minu meelest leidub selles parema teostuse ta ja huvitavama tegelaskujutusega tekste – ja ka need järgivad monomüüti, kuigi ehk mitte nii selgejooneliselt kui kõrgfantastika. Parim sellekohane eesti näide, mis meelde tuleb, on veidi varasemast, aga ikkagi 21. saj noortekirjandusse kuuluvast, nimelt, juba klassikaks saanud Helga Nõu noorteromaan „Kuues sõrm“ (2003). Selles on rõhukalt esil teekonna kujutus ning alaosade pealkirjad on otsekui monomüüdi teooriast võetud: „Äraminek“, „Teekond maailma otsa“, „Ääremail“ ja „Tagasitulek“. Päril viimasel ajal ilmunust nii krestomaatilist näidet ei leia, kuid huvitava, ühes kui teises suhtes monomüüdile iseloomuliku arendusega paistis mulle silma Ele Araka „Esmaspäevad“ (2015), millest tagapool veel juttu teen.

Võiksime siit edasi minna päril realistlike lugude juurde, sest põhimõtteliselt saab teatud müüditasandi olemasolu (olgu ülesehitusvõtteid, tegelastüüpe, nimeviiteid jm) analüüsida igasuguses tekstis. Teine, ebatavaline maailm ei tähenda sel juhul üleloomulikke nähtusi või olendeid, kuid on siiski mingis suhtes teistsugune, tegelase jaoks täis katsumusi või proovilepanekuid. Leidsingi, et mingit teekonnannarratiivi võib näha ka märkimisväärtes osas viimaste aastate realistlikes eesti noortelugudes. Üpris tihti on see teekond väliseltki markeeritud (reis, kolimine uude kohta ja koolivahetus või ka sisenemine enda jaoks varem tundmatusse keskkonda, mida teevad nt skvotterid ja „hobusehullud“). Kuid olgu väline teekond nähtav või mitte, saab öelda, et mingis mõttes on ikka tegu kangelase otsinguretkega, olgu siis et oma hingemaastikul. Iseasi, et pole vajadust iga teksti, kus tegelane muutub või areneb või küpseb, hakata suruma monomüüdi raami. On aga ka realistlike tekstide seas neid, milles lähenemine monomüüdi kaudu võib esile

tuua midagi olulist, võib-olla ka midagi, mis muidu või esmapilgul varju jääb. Selline juhtum oli minu jaoks näiteks Elo-Maria Rootsi romaan „Vaimude jaam“ (2013). Tegemist on suurel määral ühiskondliku, kooliprobleemidele suunatud ideeromaaniga, mitte niivõrd tegelase arenguromaaniga. Lähenemine monomüüdi kaudu annab siiski natuke rohkem välja selitada ka just kangelanna sisemist arengulugu, ja võib-olla tõsta üldse enam fookusse selle loo erinevaid tegelasi ja nendevahelisi suhteid.

Järgnevalt peatun põgusalt Campbelli kangelase teekonna tähtsamatel etappidel, püüdes neid seostada noortekirjandusega ja näidetega, mis selguse ja säästlikkuse mõttes on valitud peamiselt neist kahest mulle silmahakanud noorteraamatust, mida mainisin – Araka „Esmaspäevadest“ ja Rootsi „Vaimude jaamast“. Mõistagi on see, mis puutub tekstide tõlgenduslik külge, subjektiivne.

TEEKONNALE ASUMINE: KUTSE ja (teise maailma) LÄVE ÜLETAMINE.

Siin saame aimu, milline on too tavapärane maailmast ja kangelane ise. Ta võib tahta või mitte tahta oma elus midagi muuta, see suhtumine võib olla isegi ambivalentne, kuid üldiselt vajab ta tavamaailmast lahkumiseks mingit abistavat tõuke- või tõmbejõudu. Campbell on selle nimetanud kutseks seiklusele (Campbell, lk 67).

„Vaimude jaama“ peategelase Eliisabeti-Heleni sõbratar esitab kihlveoga lõppeva väljakutse, et Eliisabet kui presidendi tütar ja eliitkooli õpilane ei tule tavalistes või viletsates oludes toime. Ei paista nii, et seni kõigega väga rahul olnud Eliisabet ise kõik sinnapaika jätaks, kuid hea lapseõlv on ilmselt loonud või kaasa aidanud tema enesekindlusele, mis annab valmisoleku selline väljakutse vastu võtta. Niivõrd mugav tavapärane maailm ja võib-olla ka tegelase algne kõrge enesehinnang on siiski (meie) noortekirjanduses pigem erandlikud. Kui vaatame „Esmaspäevade“ kangelannat Katariinat, siis temal on noortekirjandusele märksa tüüpilisemad probleemid – niihästi kodus (emaga) kui ka koolis (üpris karm kiusamine).

Seesugune tegelane võib kahtlemata tahta lahkuda või põgeneda tollest argielust, kuid nii oma olukorra kui isikuomaduste tõttu puuduvad tal võimalused, mille annabki üldiselt alles too kutse. Katariina puhul on kutse ilmselgelt n-ö vägivaldses vormis, kui teda ründab tänaval ja paiskab pikali tundmatu mees, aga mõni aeg hiljem esitab mees kutse veel ka palju viisakamalt või konventsionaalsemalt – kohtamisele.

Teise maailma ei tarvitse alati jõuda kohe esimese situatsiooniga, mis loos paistab „lävepakule“ osutavat. Läve n-ö pöördumatut ületamist kujutatakse tekstis eriti ilmekalt ja põnevalt ning see on tegelase jaoks sisemiselt mõjukas. Mina näen, et päriselt siseneb „Vaimude jaama“ Heleniks muutunud Eliisabet uude maailma mitte 1. septembril Haabla kooli uksest sisse astudes, millega romaan algab, vaid pisut hiljem oma klassikaaslase Maiu ehk Mäxi abil, kel on loos nn teejuhi roll. Mäx tundub Helenile algul robustne ja allakäinud, kehastades taunitud ja keelatud maailma, kuid just Mäxi juhitud kahtlase seiklusega on seotud Heleni tõeline ülelääve-elamus, noortekirjandusele iseloomulikult on see ka astumine seni keelatud territooriumile. Külavahel seiklev kamp sisuliselt sooritab kuriteo (või väärteo), läheb katuseluugi kaudu võõrasse majja ning järgneb meeletu põgenemine, jooks, mille vältel Heleni hirm läheb üle ekstaatiliseks vabanemistundeks: ta tunneb, et ta „justkui astuks iseendast välja“ (Roots, lk 31). Üsna samalaadselt, iseendast vabaks saamisena (Arakas, lk 33) sõnastatakse lävepakutunne ka „Esmaspäevades“. Sealgi on pöörane kihutamine, sedapuhku küll mootorrattaga, sisenemine keelatud territooriumile, milleks on ööklubi, ja Katariina teejuhiks uude maailma on ikka toosama mees, Niglas, kellel hiljem on loos muudki väga olulised rollid.

Tähelepanuväärne on see, kuidas Katariina näeb Niglast: ühtaegu naisterahva/tütarlapse unelm ja samas paroodia (Ken-nukk). Viimane sobib väga hästi kõnesoleva romaani irooniaga pikitud jutustustehnikasse. Võime kujutleda, et

Katariinagi on mingist sellisest teda päästvast supermehest unistanud, kuid ta terane ja skeptiline mõistus näeb peaaegu kohe ka selle naeruväärset või võltsi poolt.

TEEKOND ISE: SEIKLUSED JA KATSUMUSED

See monomüüdi keskne osa on Campbellil nimetatud initsiatsiooniks (Campbell, lk 115), mille üks esmaseid tähendusi ongi täiskasvanuks pühitsemise rituaal.

Tooksin omapoolselt lihtsustades välja selle teekonna kaks osa – esimese, n-ö heledama ja teise, tumedama. Pärast läve ületamisega seotud katsumust järgnevad, ehkki mitte täiesti pilvitul moel, üldiselt meeldivamat laadi seiklused, kus tegelased naudivad saavutatud vabanemistunnet. Katariinale on kohtamised ja meelelahutused Niglasega esialgu puhkusesaareks kooliõuduste ja koduste murede vahel, kui ka selle mehega ei tundu kõik päris õige olevat. Helen leiab lisaks Mäxile endale veel kaks teejuhti, kes ta elutundmist rikastavad: vana õpetaja Elmar ja Mäxi vanem poolvend, väga erilise elusaatusega Fred. Mõlema tegelase puhul võib tajuda mütoloogilist mõõdet. Elmar on kui muinasjuttude tark vanamees. Fredi roll on mitmetine ja keerulisem, kuid siinkohal olgu esile tõstetud just tema kui samuti õpetaja, guru rolli: temaga seondub budistliku ärkamise motiiv (äratab Heleni eemalt- või terviklikult nägemise oskuse), samuti viide Buddha või Gautama Siddharta müüdile, mida Eliisabet-Helen väga enesekohasena näeb (rikka elu mahajätmise, teekond, ärkamine).

Teekonna teises osas ohtlikkus järsult suureneb ning tegelane jõuabki võitlusteni oma elu ja/või veendumuste eest. Inglise Christopher Booker, kes just kirjanduspõhiselt on välja toonud mitte ühe, vaid seitse looskeemi („The Seven Basic Plots“ 2004), nimetab üht oma lugu, mis teekonna sellele osale vastab, koletise võitmiseks („overcoming the monster“, lk 21). Koletist kujutatakse lugudes füüsilisel või mingil objektiivsel moel tegutsevana, aga tähenduslikult seostub ta

tegelase siseilmaga, tema painajate, hirmu ja n-ö ennasthävivate jõududega. Nii et Helen võitleb vana kooli monstrumiga, aga mingi peletis peitub ka temas endas. Peale valeidentiteedi ja keeruliste tundesuhete Frediga võiks kõnelda ka üldisemalt Eliisabeti-Heleni isiksust ahistavatest piiridest (sh eelarvamustest), millest ta loo vältel ta püüabki välja murda – samuti nagu koolisüsteemi vanglast. See katse mõnel määral õnnestub, kuid jääb lõpule viimata. „Esmaspäevade“ koletis tuleb mängu, kui ilmneb, et too kummastav Niglas on vampiir – olend, keda Katariina mõistus, tema küllaltki tänapäevane ratsionalism on kategooriliselt tõrjunud, nii et ta peab teisalt võitlema ka oma ratsionaalse ja skeptilise minaga. Toda ratsionalismi-peletist võime pidada vampiiri (alateadvus!) omamoodi pöördkujutiseks või tagurpidi-pegelduseks. Üldse on „Esmaspäevades“ mitmeid niisuguseid peegel- või pöördkujutisi, mis ühelt poolt justkui suhestavad maailma reaal- ja fantaasiatasandi (vrd koolikiusajad ja vampiirid), teisalt kui kangelasest väljaspool ja tema sees toimuva. Katariina võidab vampiir Niglase, kuid jääb lahtiseks, kas ta suudab võita kõiki koletisi.

TAGASITULEK

Tagasitulek koju on monomüüdi kindel osa, aga see ei ole nii üheselt kindel ja selge kirjanduslikes tekstides. Mõnikord osutatakse sellele ainult kaudselt või põgusalt (enam-vähem ka „Esmaspäevades“), teinekord aga ei tulegi tegelane päriselt tagasi, ta jääb kas sinna teise maailma („jätab mingi osa endast sinna“) või läheb edasi (klassikaliselt Astrid Lindgreni „Vendades Lõvissüdametes“). Pigem edasi minnakse ka „Vaimude jaamas“, kus Helenist saab küll uuesti Eliisabet, kuid ta ei taha enam jätkata endist elu, vaid otsustab minna Inglismaale õppima mittetraditsioonilisse kooli, et arvatavasti hiljem oma missiooni jätkata. Igatahes teevad nii Eliisabet kui ka Katariina läbi olulise arengu oma seniste piiride avardamisel, jõuavad ühes või teises suhtes „iseendast välja“. Nad on isiksustena märgatavalt küpsenud, kuid

muidugi jääb neile – nagu tegelikult inimesele läbi kogu oma elu – ikka arenguruumi. Monomüüdi arendus lahtise lõpu suunas on iseenesest päris hea ja kõnekas.

Loomulikult tekitab igasugune üks ja ainus skeem, igasugune mono-nähtus põhjendatult vastuväiteid. Nii on ka Campbelli monomüüdiga. Me keegi ei taha olla taandatud skeemile, igatseme olla erinevad, erilised, ja eks seda ootame ka raamatukangelastelt. Vahest leevendab Campbelli monomüüdi näilist jäikust tema raamatu pealkiri – „Tuhandenäoline kangelane“. Kas ei ole nii, et monomüüdi autorigi meelest on kangelased, vähemalt meeldejäävamad neist, sarnasustele vaatamata igäüks äratuntavalt erineva näoga?

KIRJANDUS

Arakas, Ele 2015. Esmaspäevad. [Tallinn:] Tänapäev.

Booker, Christopher 2004. The Seven Basic Plots. Why we tell stories. London: Continuum.

Campbell, Joseph 2014. Tuhendenäoline kangelane. Tlk Ülo Valk ja Maarja Valk. [Tallinn:] Eesti Transpersonaalne Assotsiatsioon.

Harrik, Airika 2011. Iseenda laps. [Muraste (Harjumaa):] Randvelt Kirjastus OÜ.

Harrik, Airika 2012. Õnnistatud needus. [Muraste:] Randvelt Kirjastus OÜ.

Harrik, Airika 2013. Elu pärast surma. [Muraste:] Randvelt Kirjastus OÜ.

Nõu, Helga 2003. Kuues sõrm. [Tallinn:] Tänapäev.

Raba, Heidi 2011. Lili Remma ja gongapuuhaldjas. [Habaja (Harjumaa):] Kentaur.

Raba, Heidi 2012. Lili Remma ja unehiilija. [Habaja:] Kentaur.

Raba, Heidi 2013. Lili Remma ja purpurkuulased. . [Habaja:] Kentaur.

Roots, Elo-Maria 2013. Vaimude jaam. [Tallinn:] Tänapäev.

Saar, Kiiri 2012. Ruubeni liblikad. Tallinn: Varrak.